Для того, щоб ущент розбити людське серце, долі не завжди потрібно могутнього удару й великого розмаху; її невгамовна творча сваволя найбільше полюбляє виводити загибель із мізерних причин. Той перший легкий дотик її ми звемо нашою незграбною людською мовою приводом і вражено порівнюємо його дріб'язковість із могутньою силою, яка виявляється в наслідках; але так само, як хвороба починається не тоді, коли її вже можна впізнати, так і людська доля починається не тоді, коли вона стає вже очевидною і невідворотною. Доля захована в глибинах нашої істоти, в нашій крові і діє там задовго до того, як торкнеться ззовні нашої душі. Пізнання себе – це вже самооборона, і майже завжди вона даремна.

Старий Соломонсон – у себе на батьківщині він мав право називатися таємним радником комерції – прокинувся вночі в готелі курорту Гардоне, куди він приїхав із родиною провести великодні свята, прокинувся від дошкульного болю: живіт йому наче хто здавив лещатами, віддих насилу виривався з напружених грудей. Старий злякався – його, хворого на печінку, часто хапала колька, а він не послухав лікарів, не поїхав лікуватися в Карлсбад, а на догоду родині вибрав південь. Потерпаючи, щоб часом не було важкого нападу, він боязко обмацав свого великого живота і, хоч йому й не легшало, трохи заспокоївся: боліло тільки в шлунку – мабуть, йому завадила незвична італійська їжа, або ж це невеличке отруєння, таке в цій країні часто буває з подорожніми. Він полегшено зітхнув і одвів тремтячу руку, але біль не минався й не давав дихати. Застогнавши, старий важко підвівся з постелі, щоб розворушитися й тим приглушити біль. І справді: коли він устав і трохи походив, йому полегшало. Але в темній кімнаті було тісно, до того ж він боявся розбудити й надаремне розхвилювати дружину, що спала поряд, на другому ліжку. Тому він накинув на себе халат, узув повстяні капці на босу ногу і обережно, навпомацки вийшов у коридор, щоб там перечекати біль.

Саме коли він переступав поріг, то почув крізь розчинені навстіж вікна, як на церковній вежі почав бити годинник. Чотири потужні удари покотилися над озером тремтливою луною: четверта година ранку.

Коридор тонув у пітьмі, але старий добре пам'ятав ще з дня, що він довгий і рівний, тож міг обійтися й без світла. Глибоко дихаючи, він ходив з кінця в кінець, радий, що ті лещата під грудьми потроху попускають. Врешті біль майже зовсім минувся, і старий уже хотів був вернутися до своєї кімнати, як раптом зупинився, сполоханий якимось шурхотом. Звідкись зблизька тихо, але виразно долинув тихий шепіт. Рипнула підлога, щось знов зашепотіло, заворушилося, і враз темряву на мить перерізала вузенька смужка світла з ледь відхилених дверей. Що це? Старий мимохіть принишк у кутку, зовсім не з цікавості, а з цілком зрозумілого страху, що хтось побачить, як він, мов той сновида, гуляє вночі коридором. Та коли з дверей блиснуло світло, він, сам того не бажаючи, побачив – чи, може, йому так здалося, – що з кімнати вислизнула жіноча постать у білому й зникла в другому кінці коридору. І справді, у якихось із останніх дверей тихо клацнула клямка. Потім знову все завмерло в пітьмі.

Старий захитався, неначе його хто вдарив просто в серце. Там, у самому кінці коридору, там, де зрадливо клацнула клямка, там… там були ж тільки його власні кімнати, номер із трьох кімнат, який він найняв для своєї родини. Дружину він усього лише кілька хвилин тому покинув сонну в постелі, отже, – ні, помилка тут неможлива, – ця жіноча постать, що потайки верталася з чужої кімнати, могла бути тільки Ерна, його дочка, якій ледве минув дев'ятнадцятий.

Старий похолов із жаху й затремтів усім тілом. Його дочка, Ерна, його дитина, весела, пустотлива дитина, – ні, такого не може бути, він напевне помилився. Що ж їй було робити в чужій кімнаті, як не… Мов лютого звіра, відштовхнув він від себе цю думку, але жіноча постать, що примарно майнула в коридорі, владно вп'ялася йому в мозок, і він не міг її позбутися, не міг вирвати з пам'яті, повинен був довідатись напевне, правда це чи ні. Задихаючись, тримаючись за стіну, він дістався до її

дверей, що були поряд із його власними. Але – який жах! – саме тут, саме в цих одних дверях пробивалася крізь шпарку тремтлива ниточка світла й замкова щілина зрадливо біліла: о четвертій годині ранку в її кімнаті ще світилося! А ось іще один доказ: клацнув вимикач, біла ниточка світла розтанула в пітьмі – ні, ні, марно було брехати самому собі – це вона, Ерна, його дочка, крадькома вернулася вночі з чужого ліжка в своє.

Старий тремтів із жаху, його морозило, холодний піт зросив усе тіло. Виламати двері, накинутися на неї з кулаками, набити безсоромницю – ось було його перше бажання. Але ноги вклякли під обважнілим тілом. Він насилу дочвалав до своєї кімнати і, наче підстрелена тварина, майже непритомніючи, впав на постіль.

Старий лежав непорушно й широко розплющеними очима вдивлявся в темряву. Поруч він чув безтурботний, сонний віддих своєї дружини. Перша думка була розбуркати її, сказати про страшне відкриття, викричати весь свій гнів, весь біль із свого серця. Але як вимовити словами цей жах? Ні, ніколи, ніколи не зможе він сказати таких слів. То що ж робити? Що робити?

Він намагався обміркувати все, але думки плуталися в голові, шугали наосліп, мов кажани. Це ж просто щось неймовірне: його Ерна, ніжна, випещена дитина з ласкавими очима… чи ж давно, чи давно вона сиділа над букварем і рожевим пальчиком водила по важких, незрозумілих літерах… чи ж давно він забирав її в блакитній сукенці зі школи, а дорогою додому годував тістечками в кондитерській – він ще й досі відчував поцілунок дитячих губ, солодких від цукру… Хіба це було не вчора?… Ні, відтоді вже минув не один рік… але ж як по-дитячому просила вона його ще вчора, так, справді вчора, щоб він купив їй синій у золотисту крапку светр, що так яскрів у вітрині. "Таточку, будь ласка! Ну, будь ласка!" – проказувала вона, благально склавши руки і всміхаючись радісно й самовпевнено, – перед тим усміхом він ніколи не міг устояти… А тепер, тепер вона вночі, за два кроки від його дверей,

скрадалася до ліжка чужого чоловіка, качалась на ньому, гола й жагуча…

"Боже мій!.. Боже мій!.. – мимоволі застогнав старий. – Яка ганьба, яка ганьба!.. Моя дитина, моя ніжна, моя люба дитина, яку я пильнував, мов свого ока, з якимсь чоловіком… З ким?… Хто б це міг бути?… Адже ж ми всього тільки три дні як приїхали сюди, і вона не знала раніше жодного з цих прилизаних йолопів – ні вузьколобого графа Убальді, ні італійського офіцера, ні того мекленбурзького барона… Щойно під час танців на другий день після нашого приїзду вони познайомились. І ось уже хтось із них… Ні, він не міг бути в неї перший, ні… це, мабуть, почалося ще раніше… ще вдома… а я нічого не знав, я ні про що не здогадувався, дурень, заплішений дурень!.. Але що я взагалі про них знаю?… Цілісінький день тяжко працюю на них, щодня по чотирнадцять годин просиджую в конторі, так само, як раніше з валізою, напакованою різними зразками краму, сидів у поїзді… щоб тільки роздобути грошей для них, грошей, грошей, щоб вони мали в що гарно вбратися, щоб були багаті… А коли я вертаюся ввечері додому, стомлений, безсилий, тоді їх немає: вони в театрі, на балу, гуляють… звідки ж мені, зрештою, знати, що вони роблять цілими днями?… А тепер я знаю тільки одне: що моя дитина ночами віддає своє молоде, чисте тіло на втіху чоловікам, як перша-ліпша шльондра… Ох, яка ганьба!"

Старий не переставав стогнати. Кожна нова думка ще дужче ятрила його рану; йому здавалося, що його мозок лежить перед очима скривавлений і в ньому кишать червоні черв'яки.

"Але чого ж я всьому цьому потурав?… Чого я лежу тут і мучуся, а вона, розпусниця, спокійно спить?… Чого я зразу ж не вдерся до неї в кімнату, не сказав, що знаю про її ганьбу?… Чого я не попереламував їй кісток?… Бо я м'якосердий… Я боягуз… Я завжди був м'якосердий до них… потурав їм у всьому… я ж так пишався, що хоч їм створю легке життя, коли моє вже пішло нанівець… ось цими нігтями я видряпував для них гроші, пфеніг за пфенігом… я ладен був шкіру з себе здерти, аби тільки вони були задоволені… Та ледве я зробив їх багатими, як

вони почали мене соромитись… і елегантності мені бракує… і освіти… а де ж я мав набратися тієї освіти? На дванадцятому році життя мене вже взяли зі школи, і я мусив заробляти, заробляти й заробляти… тягати валізу із зразками спершу від села до села, а потім від міста до міста, аж поки спромігся відкрити свою власну крамницю… і тільки-но вони розбагатіли й зажили у власному будинку, як моє чесне, добре ім'я перестало їм личити… Примусили мене купити звання таємного радника комерції… щоб можна було вдавати з себе аристократок… Аристократки!.. Вони сміялися з мене, коли я боронився від їхньої претензійності, від їхнього "вибраного товариства", коли розповідав їм, як моя небіжка мати – хай їй земля буде пером! – провадила господарство: тихо, скромно, жила тільки для батька й для нас… Вони називали мене старомодним… "Ви, таточку, старомодні", – завжди кепкувала вона… Еге ж, я старомодний, а вона лягає в чужу постіль із чужими чоловіками, моя дитина, моя єдина дитина… Ох, яка ганьба, яка ганьба!"

І таким тяжким стогоном видобувалося з грудей у старого його горе, що дружина нарешті прокинулася.

– Що з тобою? – запитала вона сонно.

Старий не поворухнувся й затамував віддих. Так він пролежав непорушно до самого ранку в темній домовині своєї туги, а думки точили його, мов шашіль.

На сніданок він з'явився перший, глибоко зітхнувши, сів до столу, але кожний шматок застрягав йому в горлі.

"Знову сам, – подумав він, – завжди сам!.. Коли я вранці йду до контори, вони ще вилежуються після танців і театрів… а як увечері приходжу додому, вони десь гуляють у своєму товаристві, в яке мене ніколи не беруть… Ох, ті гроші, прокляті гроші!.. Це вони їх зіпсували… через них ми стали чужі одне одному… А я, дурний, прагнув нагребти їх

якнайбільше, і тільки себе самого обікрав, себе самого зробив убогим, а їх черствими… П'ятдесят років, п'ятдесят безглуздих років я тяжко працював, боявся й дня перепочити… і ось тепер – сам…"

Помалу його почала брати нетерплячка. "Чому вона не йде?… Я повинен поговорити з нею, повинен сказати… нам треба виїхати звідси геть негайно… Чому ж вона не йде?… Певне, ще не відпочила, спить собі з чистим сумлінням, а я, дурень, тут себе мордую… І мати цілими годинами чепуриться, купається, наводить красу, робить манікюр, накручує коси… до одинадцятої вона й не вибереться вниз… То чого ж дивуватися?… Що ж може вийти з дівчини?… Ох, ті гроші, прокляті гроші!"

Він почув позад себе легку ходу.

– Доброго ранку, таточку, добре вам спалося?

Хтось нахилився з-за плеча, ніжні вуста торкнулися його розпаленого чола. Він мимохіть відсахнувся: солодкуватий запах парфумів Коті був йому огидний. А крім того…

– Що з вами, таточку?… Знов у кепському настрої?… Кельнере, дайте каву і ham and eggs…[40] Ви погано спали чи, може, почули щось неприємне?

Старий опанував себе. Він похилив голову, не зважившись глянути на дочку, й нічого не відповів. Бачив тільки її руки на столі, укохані руки: ліниві, наманікюрені, вони гралися на білому полі скатертини, як розпещені струнки хорти. Він задрижав. Погляд його несміливо ковзнув угору тими ніжними дівочими руками, ще майже дитячими, які раніше… чи ж давно це було?… так часто обіймали його, коли вона прощалася з ним увечері, перед сном… Він бачив ніжну опуклість грудей, що рівно дихали під новим светром. "Роздягнена… качалася в ліжку з чужим

чоловіком, – злісно думав він. – Все це він торкав, гладив, пестив, усім натішився… моє тіло й кров… моя дитина, ох, мерзотник… ох!.."

Він знову застогнав, сам того не усвідомлюючи.

– Що з вами справді, татусю? – ласкаво озвалася вона до нього.

"Що зі мною? – аж кипіло все в ньому. – Що зі мною? У мене дочка повія, а я не маю сміливості сказати їй це".

Та він тільки невиразно промурмотів:

– Нічого! Немає нічого! – і квапливо схопив газету, щоб затулитися нею від доччиного допитливого погляду, бо дедалі дужче відчував, що не може дивитися їй у вічі. Руки його тремтіли. "Тепер, тепер треба сказати їй усе, поки ми самі", – мучила його думка. Проте голос його не слухав; навіть глянути на неї він не мав сили.

І враз він рвучко відсунув стільця й важкою ходою подався в парк, бо відчув, як по щоці йому покотилася велика сльоза. А цього дочка не повинна була бачити.

Коротконогий старий чоловік довго кружляв парком і пильно дивився на озеро. Його очі, невидющі від стримуваних сліз, все ж не могли не побачити, який був гарний краєвид довкола: за сріблястою імлою зеленими хвилями лежали пагорби, неначе заштриховані тонкими чорними лініями кипарисів, а за ними стрімко здіймалися гори, що суворо, а проте й прихильно споглядали на красу озера, як дорослі люди слідкують за веселою грою улюблених дітей. Як лагідно й гостинно стелилась довкола квітуча природа, закликаючи кожного бути добрим і щасливим, яким неземним щастям променіла вічна усмішка розкішного півдня!

"Щасливим! – Старий гірко похитав обважнілою головою. – Так, тут можна бути щасливим. Один тільки раз я дозволив і собі таку розкіш, захотів хоч раз відчути, як гарно живеться тим, хто не має клопоту… вперше після півсотні років безперервної праці, записів, обрахунків, дріб'язкового торгу й шахрування захотів я натішитись кількома ясними днями… раз, однісінький раз, перше ніж мене закопають… Боже мій… шістдесят п'ять років… лишилося три чисниці до смерті, в такому віці ні гроші, ні лікарі нічого вже не зарадять… Хотілося хоч трохи подихати легким південним повітрям, поки буде по всьому, хоч раз у житті подумати про себе… Та правду казав мій небіжчик батько: "Втіхи та радощі – не для нас, нам до могили судилося гнути горба під своїм тягарем…" Вчора я гадав, що можу позбутись його хоч на хвилину… вчора я ще був майже щасливий, милувався своєю гарною веселою донькою, радів її радощами… і ось уже Бог за те мене карає, вже забирає її від мене… Тепер я вже втратив її навіки… Не можу більше поговорити з своєю дитиною… не можу глянути їй у вічі, так мені соромно за неї… Скрізь і завжди буде мучити мене ця думка – і вдома, і в конторі, і вночі в постелі: де вона тепер, де була раніше, що робила? Раніше, бувало, я вертаюся додому, вона вибігає мені назустріч, а в мене серце радісно тьохкає, що моя дочка така молода і вродлива… А тепер, коли вона мене цілуватиме, я думатиму, кому належали ті губи вчора… Я завжди боятимусь, коли її не буде біля мене, і завжди соромитимусь глянути їй у вічі, коли вона буде зі мною… Ні, так жити не можна… так жити не можна…"

Старий ходив парком, бубонів і заточувався, мов п'яний. Знову й знову вдивлявся він у озеро, і сльози безперервно котилися в нього з очей і губилися в бороді. Він скинув пенсне й зупинився на вузенькій стежечці, приголомшений своїм горем, мружачи короткозорі мокрі очі; вигляд у нього був такий кумедний, що хлопчина-садівник, який проходив повз нього, здивовано завмер на місці, потім засміявся і щось глузливо крикнув по-італійському. Старий від тих слів наче прокинувся: він надів пенсне й подався боковою стежкою в глибину парку, щоб там десь заховатися від людей на якійсь самітній лавочці.

Та не встиг він знайти затишного місця, як його налякав сміх, що долинав звідкись із лівого боку… знайомий сміх, що тепер шматував йому серце. Як музика звучав він йому цілих дев'ятнадцять років, цей дзвінкий, пустотливий сміх… задля нього він стільки ночей провів у вагоні третього класу, добирався аж до самої Познані, до Угорщини, аби тільки витрусити їм у наставлені долоні жменьку жовтого гною, на якому розцвітали ці безтурботні веселощі… тільки задля цього сміху він жив, задля нього позбувся здоров'я… аби тільки цей сміх завжди дзвенів на любих устах. А тепер він упинався в його тіло, мов розпечена пилка, цей проклятий сміх.

А проте старий таки не витримав і підійшов ближче. Вона стояла на тенісному майданчику, крутила ракетку в оголеній руці, недбало підкидала її вгору й підхоплювала на льоту. І щоразу в парі з ракеткою здіймався в небесну блакить її пустотливий сміх. Троє чоловіків захоплено дивилися на неї – граф Убальді в широкій тенісній сорочці, офіцер у військовій тужурці, яка щільно облягала його тіло, і барон у бездоганних бриджах, – три різко окреслені чоловічі постаті, наче три статуї, довкола четвертої, іграшкової, що пурхає, немов метелик. Старий і сам не міг відірватися від тієї картини. Господи, яка вона була гарна у світлій короткій сукенці, як золотило сонце її русяві коси! Яким щастям пашіло її молоде тіло, почуваючи свою зграбність у стрибках і в бігу, п'янке і п'яне од вільного ритму пружних рухів! Ось вона грайливо підкинула в повітря білого тенісного м'ячика, а вслід за ним другого й третього; просто диво, як вигинався її стрункий дівочий стан; ось вона підскочила, щоб упіймати останній м'яч. Такою він її не бачив ще ніколи: сповнена веселого вогню, вона сама була мов полум'я, біле, палахке, рвійне полум'я, сповите в срібну хмаринку сміху, цнотлива богиня, що несподівано з'явилася з-поміж вічнозелених плющів південного саду, з м'якої блакиті дзеркального озера; вдома це струнке, гнучке тіло ніколи так нестримно не віддавалося палкій, мов танок, грі. Авжеж, ніколи не бачив він її такою в похмурих, задушливих мурах міста, ніколи, ні на вулиці, ні в кімнаті так не дзвенів її голос, що ніби звільнився від усього земного, – так жайворонок співає свою радісну пісню… Ні-ні, ніколи ще не була вона така гарна! Старий прикипів до неї очима. Він забув про

все навколо, бачив тільки це біле полум'я, що майоріло в повітрі. І міг би так стояти без кінця, невситимо вбираючи в себе її образ, – як ось вона, високо підскочивши, спритно зловила останнього підкинутого м'яча і, розпалена, захекана, переможно всміхаючись, притиснула його до грудей.

– Браво, браво! – наче прослухавши арію з опери, заплескали в долоні троє чоловіків, що зацікавлено стежили за її меткою грою.

Їхні голоси привели старого до тями. Він люто глянув на них.

"Ось вони, падлюки! – вистукувало його серце. – Ось вони… Але хто ж саме з них?… Хто з цих трьох джиґунів володів нею?… Які вони всі причепурені, які напахчені, виголені, дармоїди… Ми в їхньому віці скніли по конторах у латаних штанях, оббивали пороги клієнтам… а їхні батьки, може, ще й досі так скніють, гнуть на них горба… а вони катаються собі по світах, крадуть у Бога день по дневі… Іч які – веселі, засмаглі, очі зухвалі… Чому ж їм не бути веселими та бадьорими!.. Досить такому жевжикові сказати кілька солоденьких слів марнославному дівчиськові, і воно вже ладне йому віддатися… Але хто ж із них, хто?… Адже один із них і тепер подумки бачить її роздягнену і цмокає язиком: а я її мав… Він знає її всю і думає собі: сьогодні ввечері знов… і крадькома підморгує їй… Мерзотник!.. Убити б його, собаку!"

Його помітили звідти. Дочка помахала ракеткою й засміялася, чоловіки вклонилися. Він не відповів, тільки підпухлими, налитими кров'ю очима дивився на її гордовиту усмішку: "І ти ще можеш так сміятися, безсоромна!.. Але й той, певне, посміхається собі нишком і думає: "Он він стоїть, старий, дурний єврей, що цілу ніч хропе собі в ліжку… якби він тільки знав, старий йолоп!.." Так, так, я знаю, ви смієтесь, ви обминаєте мене, мов брудну ганчірку… але дочка – о, дочка гарненька й готова до послуг, вона притьмом лізе до вас у постіль… а мати, правда, трохи затовста й підтоптана, підмальована й підправлена, та проте якби їй слово сказати, то, може, й вона б не відмовилася… Ваша правда, собаки, ваша правда: адже вони самі, шльондри, за вами

бігають... Хіба вас обходить, що в когось серце кривавиться... аби тільки самим потішитись і тих мандрьох потішити... Перестріляти б вас, батогами зашмагати... Але ваша правда, коли ніхто цього не робить... коли скривджений ковтає свій гнів, як собаки своє блювотиння... ваша правда, коли він такий боягуз, жалюгідний боягуз... що не піде, не вхопить безсоромницю за рукав, не потягне її від вас... Коли він стоїть отут, мовчить і давиться своєю жовчю... боягуз... боягуз... боягуз..."

Старий ухопився за огорожу, тремтячи з безсилого гніву. Враз він плюнув собі під ноги і, хитаючись, вийшов із парку.

Старий дибав містечком. Перед однією вітриною він раптом зупинився: за шибкою, складені в піраміди й барвисті башти, лежали всілякі речі, що могли придатися в дорозі туристам: сорочки й сітки, блузи й вудки, краватки, книжки, навіть печиво; але старий дивився тільки на одну річ, недбало кинуту серед елегантного мотлоху, – на грубу вузлувату палицю з залізним вістрям; вона була, мабуть, важкенька й дуже замашна.

"Убити... вбити собаку!" Старий аж сп'янів від цієї думки, такої втішної, просто рятівної. Він зайшов до крамниці й за якийсь дріб'язок купив собі ту сучкувату ломаку. І тільки-но стиснув її в руці, тяжку й небезпечну, як уже відчув себе дужчим: адже зброя завжди надає кволій людині більшої певності. Він міцно тримав палицю й відчував, як напружуються м'язи в нього на руці. "Убити... вбити собаку!" – бурмотів він сам до себе, й мимоволі його важка, непевна хода ставала твердіша, швидша; він майже бігав туди й сюди набережною, захеканий і спітнілий не так із натуги, як із люті, що прорвалася в ньому. Рука його дедалі міцніше стискала чималу головку палиці.

Так озброєний, він увійшов у блакитну тінь прохолодної тераси й роздратованим поглядом почав шукати невідомого ворога. І справді: в кутку у м'яких плетених кріслах, смокчучи крізь соломинки віскі з содовою водою, весело балакаючи, вони сиділи всі разом, безтурботні й ліниві: його дружина, дочка й неминуча трійця. "Котрий же з них?

Котрий? – думав він тупо, стискаючи в кулаці важку палицю. – Кому з них розтрощити голову?... кому?... кому?" Та Ерна, не так зрозумівши його неспокійний допитливий погляд, схопилася з місця й побігла йому назустріч.

– Нарешті ви з'явилися, татусю! А ми всюди шукали вас. Уявіть собі, пан фон Медфіц бере нас у свій "фіат", і ми поїдемо з ним аж до Дезенцано, навколо цілого озера. – І вона ласкаво підштовхнула його до столу, так, начебто він за те запрошення мав ще й дякувати.

Чоловіки ввічливо повставали, щоб привітатися з ним. Старий затремтів. Але до його плеча ласкаво й заспокійливо тулилося тепле доччине тіло, відбираючи в нього рішучість. Він безвладно стиснув одну по одній простягнені руки, мовчки сів, дістав сигару й гнівно вп'явся зубами в м'яку тютюнову масу. Розмова по-французькому, яку він був перебив, жваво потекла знову; часом за столом спалахував веселий сміх.

Старий сидів зіщулений, мовчазний і так гриз сигару, що аж брунатний сік стікав йому на зуби.

"Їхня правда... авжеж, їхня правда, – думав він. – Мені плюють у вічі... а я ще й руку подаю... всім трьом подав, а сам же добре знаю, що один із них і є той падлюка... і сиджу собі спокійно разом із ним за одним столом... я не вбив його, ні, не вбив, а ввічливо подав йому руку... Їхня правда, ще б пак, чого ж їм не сміятися наді мною... А як вони всі розмовляють у моїй присутності. Так, наче мене тут зовсім немає... наче я вже лежу в землі... а вони ж обидві знають, і Ерна, й її мати, що я не розумію жодного слова по-французькому... обидві знають... обидві, і жодна не запитає мене хоч що-небудь, бодай про людське око, щоб я це здавався таким смішним, таким страшенно смішним... Вони мене навіть не помічають... Для них я лише неприємний додаток, зайва морока... вони мене соромляться і зносять тільки тому, що я заробляю гроші... О, ті гроші, ті брудні, мерзенні гроші, якими я їх зіпсував... ті гроші, на яких лежить прокляття Господнє!.. Моя дружина, моя рідна дитина не

озиваються до мене й словом, тільки на тих дармоїдів, на тих вилизаних, вичепурених бевзів звернені їхні очі… Як вони хихочуть до них, аж верещать, неначе їх лоскоче хто… А я… я всьому потураю… сиджу тут, слухаю, як вони регочуться, нічого не розумію і все ж таки сиджу, замість гримнути кулаком… упереіщити їх палицею, розігнати на чотири вітри, доки ще вони не почали паруватися на моїх очах… Я все дозволяю; сиджу й мовчу, як дурень… боягуз… боягуз… боягуз!.."

– Дозвольте, – сказав каліченою німецькою мовою італійський офіцер і сягнув по запальничку.

Старий, прокинувшись із своєї гіркої задуми, здригнувся й люто глянув на офіцера, який ні про що не здогадувався. На мить його опанував шалений гнів, і він гарячково стиснув у руці палицю. Потім уста його скривились і розпливлися в безглуздій усмішці.

– О, я дозволяю, – промовив він, і голос у нього зірвався. – Авжеж, я дозволяю, ха-ха… я все дозволяю… все, що завгодно… ха-ха… все… все, що в мене є, до ваших послуг… зі мною можна собі все дозволити…

Офіцер вражено глянув на нього. Не знавши мови, він не зрозумів його як слід. Але та крива безглузда усмішка стурбувала його. Німець мимоволі схопився, жінки зблідли як стіна, на мить запала тяжка, задушлива тиша, наче під час коротенького проміжку між блискавкою і гуркотом грому.

Проте злісна усмішка швидко зійшла з обличчя, палиця випала із судомно стисненого кулака. Старий зіщулився, наче побитий собака, і збентежено кашлянув, переляканий власною сміливістю. Щоб розвіяти прикре напруження, Ерна квапливо поновила перервану розмову, німецький барон відповів зумисне весело, і по кількох хвилинах уже знову безжурно котилася річка слів, що на мить була зупинилась.

Старий сидів серед балакучого гуртка, зовсім до нього не причетний, – можна було подумати, що він спить. Замашна палиця, яка впала в нього з рук, ні на що не потрібна, погойдувалась між ногами. Дедалі нижче схилялась голова його на руку. Та тепер ніхто вже на нього не зважав: над його мовчанкою лунко перекочувалися хвилі балачки, закипаючи інколи пінявою сміху від якогось грайливо кинутого жарту, а він лежав непорушно на самому дні, в непроглядній пітьмі сорому й горя.

Чоловіки підвелися, слідом за ними швидко рушила Ерна й трохи повільніше мати: вони подалися на веселе запрошення своїх кавалерів до танцювальної зали, не вважаючи за потрібне покликати з собою й старого, що наче дрімав, поринувши в тупу задуму. І аж відчувши раптом пустку навколо себе, він стрепенувся, як сонний уночі, коли ковдра зсунеться з нього і холодний протяг війне по голому тілі. Мимоволі обвів поглядом порожні крісла, але в сусідній залі вже хтось тарабанив на роялі уривчасту джазову мелодію, чути було сміх і схвальні вигуки. Пішли танцювати. Так, танцювати, без угаву танцювати, це вони вміють. Раз у раз розпалювати кров, хтиво тертися одне об одне, аж поки досягнеш усього. Танцюють увечері, вночі й серед білого дня, кляті ледарі, нероби, цим вони й зваблюють жінок.

Старий знову злісно схопив свою палицю й почвалав за ними. У дверях він зупинився. Німецький барон сидів коло рояля трохи боком, щоб заразом дивитися на тих, що танцюють, і навмання тарабанив напам'ять якусь американську модну пісеньку. Ерна танцювала з офіцером, матір, дебелу й неповоротку, вів, хоч йому доводилося й нелегко, довготелесий граф Убальді. Та старий дивився лише на Ерну і її партнера. Як той жевжик легко й підлесливо поклав руки на її тендітні плечі, наче вона геть уся належала йому! Як вона горнулася до нього всім тілом, немов обіцяла йому себе! Як вони тяглися одне до одного перед його очима, ледве стримуючи жагу! Так, це був він, він, – кожен рух їхніх збурених тіл свідчив, що вони вже пізнали одне одного, що вони вже близькі до останку. Так, це був він, він, і ніхто більше; старий вичитував це з її очей, примружених, а проте сповнених вогкого блиску,

– вони випромінювали згадку про більшу втіху; так, це був він, той злодій, що вночі палко торкався всього, тепер наполовину схованого під легкою тоненькою сукнею, злодій, що вкрав його дитину… його дитину! Старий мимохіть підступив ближче, щоб вирвати її з його обіймів. Але вона його не помітила. Вона вся віддавалася ритмові танцю, скорялася непомітному натискові партнера, що водив її, зводив її, відкинувши назад голову, ледь розтуливши вуста, сп'янівши, забувши про все, вона пливла на легких хвилях музики, не відчуваючи ні простору, ні часу, не помічаючи старого батька, який, тремтячи, задихаючись, налитими кров'ю очима дивився на неї в шаленому нападі гніву. Вона відчувала тільки себе саму, своє власне молоде тіло, слухняно линучи за уривчастою лоскітною мелодією; відчувала тільки себе та ще жагу чоловіка, чиє обличчя майже торкалося її, дужу руку, що обіймала її, і, погойдуючись у танці, боролася з бажанням припасти до нього жагучими устами, віддатися його владній силі. І все це старий угадував болісно загостреним чуттям: щоразу, коли хвиля танцю відносила її геть, йому здавалося, ніби вона пропадає навіки.

Раптом, мов порвана струна, музика завмерла на половині такту. Барон схопився з стільця й сказав, сміючись:

– Assez joué pour vous. Maintenant je veux danser moi-même.[41]

Всі весело погодились, пари розійшлися, і маленьке товариство розбрелося по кімнаті.

Старий знову отямився: тепер треба щось зробити, щось сказати! Не стояти таким вайлом, не бути таким нестерпно зайвим! Дружина саме проходила повз нього, трохи засапана з натуги, та проте дуже задоволена. Гнів несподівано додав йому сміливості. Він заступив їй дорогу:

– Ходімо, – нетерпляче прохрипів він, – мені треба поговорити з тобою.

Вона вражено глянула на нього: на його блідому чолі виступили краплі поту, очі неспокійно блукали. Що йому треба? Чого йому забаглося саме тепер її турбувати? У неї вже розтулилися вуста для якоїсь ухильної відповіді, але в його поведінці було щось таке напружене, таке загрозливе, що вона, раптом пригадавши його недавній вибух гніву, знехотя пішла-таки за ним.

– Excusez, messieurs, un instant![42] – вибачилась вона спершу перед чоловіками.

"У них вона просить вибачення, – гірко подумав старий, – а переді мною не вибачились, коли встали з-за столу. Я для них собака, ганчірка, на яку можна наступити ногою. Але їхня правда, їхня правда, коли я все це терплю!"

Вона чекала, суворо звівши брови; наче учень перед учителем, стояв він перед нею, і губи в нього тремтіли.

– В чім справа? – запитала нарешті вона.

– Я не хочу… не хочу… – забелькотів він безпорадно, – не хочу, щоб ви… щоб ви зналися з тими людьми…

– З якими людьми? – перепитала вона, вдаючи, що нічого не зрозуміла, й зміряла його обуреним поглядом, наче він образив її саму.

– З отими он, – кивнув він люто присадкуватою головою в бік зали. – Мені це не до вподоби… Я не хочу…

– Чому ж це?

"Завжди цей інквізиторський тон, – думав він злісно, – ніби я її служник". І, ще дужче хвилюючись, пробелькотів:

– Я маю свої підстави… вагомі підстави… Мені не подобається… Я не хочу, щоб Ерна розмовляла з тими людьми… я не зобов'язаний пояснювати все…

– Коли так, то дуже жалкую, – кинула вона бундючно. – Я вважаю, що вони всі три чудово виховані, прекрасні люди, і волію їхнє товариство, ніж те, яке ми маємо вдома.

– Прекрасні люди!.. Ці нероби… ці… ці… – Гнів стискав йому горло. Нараз він тупнув ногою. – Не хочу… забороняю… розумієш?

– Ні, – відповіла вона незворушно. – Нічого не розумію. Не знаю, чому я повинна дитині псувати втіху…

– Втіху!.. Втіху!.. – він похитнувся, наче його хто вдарив, обличчя в нього спаленіло, на чолі виступив холодний піт, рука потяглася по палицю, щоб спертися на неї чи вдарити. Але він її забув. Це зразу протверезило його. Він опанував себе, й на серці в нього раптом потеплішало. Він підступив ближче, наче хотів узяти її за руку. Голос його пом'якшав, став майже благальний. – Ти… ти мене не розумієш… Я ж нічого не хочу для себе… Я прошу у вас лиш одного… це моє перше прохання за багато років: їдьмо геть звідсіля… геть, до Флоренції, до Рима, куди хочете, мені однаково… Вирішуйте самі куди… але геть звідси, прошу тебе… поїдьмо… поїдьмо звідси… сьогодні ж… сьогодні… я… я більше не можу цього витримати… не можу.

– Сьогодні? – Вона здивовано глянула на нього й нахмурилась. – Сьогодні їхати? Що за химерне бажання?… І тільки тому, що ці панове тобі неприємні! Зрештою, тебе ж ніхто не примушує зустрічатися з ними.

Та він і далі стояв перед нею, благально піднявши руки.

– Я не можу цього знести, кажу тобі… не можу, не можу. Не допитуйся чому, прошу тебе, але повір, що я не можу цього знести… не можу. Хоч раз у житті зробіть щось для мене, однісінький раз!

У сусідній кімнаті знову затарабанили на роялі. Вона глянула на нього, мимоволі вражена його відчаєм; але ж який він невимовно смішний, маленький, товстий чоловічок з червоним, мов рак, обличчям, з каламутними, підпухлими очима, з піднятими вгору тримтячими руками, що стирчали з надто коротких рукавів; прикро було бачити його таким жалюгідним. Співчуття згасло, і вона холодно сказала:

– Це неможливо. Ми пообіцяли сьогодні поїхати з ними на прогулянку… а від'їздити завтра, коли ми заплатили за три тижні… з нас будуть сміятися… Я не бачу ані найменшого приводу до від'їзду… Я лишаюся тут, і Ерна теж…

– А я можу їхати собі, правда?… Я вам тут тільки заважаю… заважаю… втішатися!

Цим глухим криком він спинив її на півслові. Його присадкувате, огрядне тіло випросталось, руки стислись у кулаки, на чолі зловісно засіпалась набрякла жилка. Здавалося, він зараз або ще щось скаже, або вдарить. Та раптом він рвучко обернувся, швидко подався перевальцем до сходів і майже побіг нагору, дедалі швидше, наче втікав від погоні.

Старий, важко дихаючи, спинався сходами: аби лише дістатися до своєї кімнати, побути самому, опанувати себе, приборкати нерви, не вчинити чогось безглуздого! Він уже досяг горішнього поверху, аж раптом – немов розпечені пазурі звідкись ізсередини вп'ялися йому в нутрощі – сперся на стіну й побілів, мов крейда. Ох, цей скажений біль, що пік і стискав лещатами! Він щосили зціпив зуби, щоб не закричати, і, глухо стогнучи, скорчився всім тілом.

Він зразу збагнув, що з ним таке: кололо в печінці, це був один із тих жахливих нападів, що останнім часом не раз давалися йому взнаки, але ніколи він не відчував таких пекельних мук, як сьогодні. "Вам не можна хвилюватися", – згадав він лікареві накази і, хоч як йому боліло, злісно поглузував із самого себе: "Легко сказати – не можна хвилюватися... ану хай би пан професор сам спробував не хвилюватися, коли рідна дитина... ох... ох..."

Старий знову тяжко застогнав, так люто вгризалися невидимі пазурі у змучене тіло. Він насилу дочвалав до дверей своєї кімнати, штовхнув їх і, впавши на канапу, вп'явся зубами в подушку. Біль трохи попустив, гаряче вістря вже не так глибоко сягало в зранені нутрощі. "Треба б прикласти компрес, – згадав він, – випити крапель, і зразу полегшає". Та не було нікого, хто б йому допоміг, анікогісінько. А він сам не мав сили добратися до сусідньої кімнати чи хоча б до дзвінка.

"Нікого немає, – гірко подумав він, – отак і здохну колись, як собака під тином... Адже ж я знаю, що це не печінка мене мучить... це смерть підкрадається до мене... Я знаю, що мені вже кінець, і жоден професор, жодні ліки мені вже не поможуть... в шістдесят п'ять років не видужують... я знаю, те, що там довбе і свердлить у мені, – це смерть, і тих кілька років, які мені ще лишилися, – то вже буде не життя, а вмирання, тільки вмирання... Та коли... коли ж я й жив?... Коли я жив для себе, для самого себе?... Хіба ж це було життя? Вічна гонитва за грішми, тільки за грішми... І тільки для інших... а тепер яка мені з того допомога?... Мав я дружину, взяв її дівчиною, кохав її, і вона мені народила дитину; рік за роком наші серця билися водно в спільній постелі... а тепер, де ж вона тепер? Я вже не пізнаю її обличчя... її голосу... Вона говорить зі мною як чужа, їй байдуже до мого життя, до моїх почуттів, думок, страждань... вона давним-давно стала мені чужа... Куди воно все ділося, куди спливло?... І дитину я мав... вона виростала в мене на руках... думалося – у ній ти починаєш жити наново, краще, щасливіше, ніж судилося прожити тобі самому... І ось вона вночі йде від тебе геть і віддається чоловікам... Тільки здихати я буду для себе

самого… для себе самого… бо для інших я давно вже помер… Боже мій, Боже мій, ніколи ще не був я такий самотній!.."

Гострі пазурі від часу до часу ще люто впивалися в нього, а потім знов попускали. Але інший біль чимраз дужче здавлював йому скроні; думки, немов гострі, розпечені кремінці, немилосердно шпигали в чоло. Якби ж ні про що не думати, якби ж не думати! Старий розстебнув піджака й жилета, – важким мішком надимався й дрижав великий живіт під надутою сорочкою. Він обережно натиснув рукою на болюче місце. "Тільки оце, що тут болить, – ще я, – подумав він, – лише цей клапоть гарячої шкіри… і тільки це, що там риється десь усередині, тільки воно ще належить мені: це моя хвороба, моя смерть… тільки це ще я… немає вже радника комерції, немає ні дружини, ні дочки, ні грошей, ні домівки, ні контори… лишилось тільки те, що я відчуваю пальцями, – моє тіло і пекучий біль усередині… Все інше – дурниця, воно не має ніякого сенсу… бо цей біль – тільки мій біль… і цей клопіт – тільки мій клопіт… Вони вже не розуміють мене, і я їх не розумію… Я цілком самотній, на самоті з собою… ніколи ще я не відчував цього так, як нині. Але тепер, коли смерть уже росте в моєму тілі, тепер я знаю… занадто пізно, на шістдесят п'ятому році, коли я здихаю, а вони, безсоромні, танцюють собі, гуляють, тягаються з чоловіками… знаю, що жив я тільки для них, невдячних, і жодної години не жив для себе… Та що мені до них… що мені до них?… Навіщо думати про тих, хто про тебе не думає? Краще здохнути, ніж вислухувати їхнє співчуття… що мені до них?…"

Поступово, потроху біль покидав його: вже не так страшно, не так пекуче впивалася в нього жахлива пазуриста рука. Але залишилося щось тупе – майже не біль, а щось чуже давило й тислося в тіло. Старий лежав, заплющивши очі, й напружено прислухався, як його тихенько сіпало й точило всередині: йому здавалося, наче та чужа, невідома сила вишкрябувала щось із нього, спершу гострим, а тепер тупим знаряддям, наче щось нитка по нитці розсотувалося, уривалося в його тілі. Вже не пекло так люто, як раніше. Вже не боліло. А проте щось там усередині нишком тліло й гнило, щось починало відмирати. Усе, чим він жив, усе, що він любив, перегоряло на тому повільному вогні, обвуглювалося,

бралося попелом, кришилося й падало в теплий намул байдужості. Він невиразно відчував: щось відбувалося, так, щось відбувалося, тим часом як він лежав тут, на канапі, й гірко думав про своє життя. Щось конало. Але що? Він усе дослухався.

То поволі почало згасати його серце.

Старий лежав із заплющеними очима в кімнаті, що западала у вечірні сутінки. Помалу він задрімав. І тоді – чи то йому приснилось, чи привиділось, але в затьмареній свідомості зринуло дивне почуття: неначе з якоїсь невидимої рани (яка не боліла і про яку він не знав) просочується щось мокре, гаряче всередину, нібито він стікає кров'ю в своє власне нутро. Та невидима кровотеча була на диво спокійна і не завдавала болю. Повільно, наче теплі, тихі сльози, скапували краплинки, і кожна влучала в саме серце. Але потемніле серце не озивалось жодним звуком; воно нечутно всмоктувало в себе чужу вологу, впивало, як губка, і ставало дедалі важче, набухало, розросталося у тісній грудній клітці. Так воно повнішало й повнішало, аж поки власна вага почала його тягти вниз, напинати зв'язки, сіпати за напружені м'язи. Все дужче давило наболіле велетенське серце, аж ось (ох, як же ж боляче!) воно зрушило з місця й почало помалу опадати. Не зразу, не рвучко, а тихо-тихесенько відривалося воно від волокон м'язів, дуже повільно, не так, як камінь або дозрілий плід: ні, наче губка, насичена вологою, западалося воно все глибше й глибше, у щось невиразне, в порожнечу, в небуття, кудись униз, за межі його істоти, в якусь бездонну, безбережну ніч. І враз зробилося страхітливо тихо на тому місці, де щойно було ще тепле набрякле серце: там тепер зяяла пустка, панував жах і холод. Не чути було стукоту, не сочилися краплі: все замовкло, вмерло. І, ніби в чорній труні, лежало в тремтячих грудях незбагненно німе ніщо.

І таке яскраве було те почуття, яке прийшло вві сні, таке велике збентеження, що старий, прокинувшись, мимоволі вхопився рукою за лівий бік грудей, чи не зникло й справді серце. Проте, слава Богу, там щось глухо, ритмічно билося під його пальцями, та все ж здавалося,

наче ті глухі удари лунали в порожнечі, а серця не було. Він відчував щось дивне: наче раптом позбувся власного тіла. Його вже не мордував біль, жоден спогад не шарпав наболілих нервів, все в ньому заніміло, заклякло, закам'яніло. "Як же це так? – думав він. – Адже щойно мене так усе мучило, всередині пекло, давило, кожний нерв сіпався… Що ж зі мною сталося?" Він довго вслухався в своє тіло, мов у порожнє дупло, чи не ворухнеться там щось. Але там не шуміли вже ніякі бурі, ніщо не капало, не стукало – все затихло й завмерло. Ніщо вже не мучило, ніщо не давило, ніщо не боліло: там, мабуть, порожньо й чорно, мов у дуплі вигорілого стовбура. І враз йому здалося, що він уже помер або щось у ньому вмерло, – так німо застигла в його жилах кров. Холодне, мов труп, лежало його власне тіло, і він боявся доторкнутися до нього теплою рукою.

Старий вслухався в себе: він не чув, як з-над озера долинали до його кімнати удари годинника, не помічав, як густішали сутінки. Насувалася ніч, пітьма поступово викреслювала речі з кімнати, що кудись відпливала; нарешті погас у темряві й клаптик неба, який ледь яснів у чотирикутнику вікна. Старий не помічав цього: він вдивлявся тільки в пітьму своєї душі, вслухався лише в свою внутрішню порожнечу, неначе у власну смерть.

Враз у суміжній кімнаті вибухнув радісний сміх, засяяло світло, один промінь його бризнув крізь щілинку трохи відхилених дверей. Старий злякано схопився з місця: дружина, дочка! Зараз вони побачать його на канапі, почнуть розпитувати. Він квапливо застебнув піджака й жилета: навіщо їм знати про його напад, що їм до нього?

Та дружина й дочка не шукали його. Вони, видно, квапились: гонг уже втрете настирливо кликав їх до вечері. Мабуть, вони переодягалися: старий чув крізь відхилені двері кожен їхній рух. Ось вони висувають шухляди, ось брязнули каблучки на умивальнику, ось стукнуло об підлогу скинуте взуття, і тим часом ні на мить не стихала розмова: старий, що принишк у своїй кімнаті, аж надто чітко розрізняв кожне слово, кожен склад. Спершу вони говорили про своїх кавалерів,

кепкуючи з них, про якусь дрібну пригоду в дорозі, – безжурно перекидалися словами й одночасно вмивались, зачісувались, чепурилися. Нараз мова зайшла про нього.

– Де ж це тато? – запитала Ерна, й сама здивована, що так пізно згадала про нього.

– А звідки я знаю? – відповів голос матері, сердитої вже на саму згадку про нього. – Мабуть, чекає вже внизу і всоте перечитує біржовий бюлетень у франкфуртській газеті – адже ж його більше ніщо не цікавить. Думаєш, він хоч раз подивився на озеро? Йому, бач, тут не подобається, так він і сказав мені вдень. Хотів, щоб ми сьогодні ж виїхали.

– Сьогодні?… Чого це? – То був знову Ернин голос.

– Не знаю. Хто його збагне? Тутешнє товариство його не влаштовує, і ці панове не до вподоби – мабуть, і сам почуває, який він поруч них незугарний. Просто соромно дивитись на нього – костюм завжди зім'ятий, комірець розстебнутий… Ти б сказала йому, щоб він хоч увечері трохи одягався пристойніше, тебе він ще слухає. А сьогодні вранці… Як він визвірився на лейтенанта через ту запальничку, – я ладна була крізь землю провалитися.

– Еге ж, мамо… що то таке було?… Я сама хотіла вже вас спитати… Що то було з татом?… Я ще ніколи не бачила його такого… я аж злякалася…

– Ет, просто він був не в гуморі… Може, впав курс на біржі… а може, тому, що ми розмовляли по-французькому… Він не зносить, коли іншим весело… Ти хіба не помітила: як ми танцювали, він стояв коло дверей, мов душогуб за деревом… Виїхати! Негайно виїхати! І тільки тому, що йому так раптом забаглося!.. Коли йому тут не подобається, то хай хоч

нам не заважає веселитися. Але мені байдуже до його примх, нехай собі каже і робить, що хоче.

Розмова припинилась. Мабуть, вони закінчили вечірній туалет, бо двері в коридорі відчинилися, почулася хода, клацнув вимикач і погасло світло.

Старий непорушно сидів на канапі. Він чув кожне слово. Але дивна річ: це вже його не вражало, анітрохи не вражало. Невгамовний механізм, що раніше так калатав, так шаленів у грудях, тепер зовсім затих – мабуть, зламався. Ніщо вже не здригнулося в ньому від цього гострого дотику. Не було ні гніву, ні зненависті… нічого… нічого… Він спокійно обсмикнув на собі одяг, обережно зійшов сходами вниз і сів до їхнього столу, наче до чужих людей.

Він не розмовляв із ними того вечора, а вони не звернули уваги на те запекле, стиснуте, мов кулак, мовчання. Не попрощавшись, він знов піднявся до своєї кімнати, ліг у ліжко й погасив світло. Набагато пізніше прийшла дружина після веселої розваги: гадаючи, що чоловік спить, вона роздягалася поночі. Незабаром він почув її важкий безжурний віддих.

Старий, на самоті з собою, широко розплющеними очима вдивлявся в безмежну порожнечу ночі. Поруч лежало щось у темряві й глибоко дихало; він намагався пригадати, що цю жінку, яка ось тут дихає з ним одним повітрям, він знав колись молодою і жагучою, що вона йому народила дитину і була зв'язана з ним найглибшою таємницею крові; він силував себе думати, що це тепле й м'яке тіло поруч нього, яке можна було досягти рукою, було колись життям у його житті. Але дивна річ: згадки ці вже його не хвилювали. І він слухав подих дружини так само, як плюскіт хвиль об набережну рінь, що долинав крізь відчинене вікно. Все було якесь далеке й не мало ваги, залишилось тільки випадкове й чуже сусідство: все минулося, навіки минулося.

Ще тільки єдиний раз він затремтів: поряд, у доччиній кімнаті, тихесенько, наче крадькома, рипнули двері. "Отже, сьогодні знов", – подумав він і відчув ще один легенький гарячий укол у серце, яке вважав уже за мертве. На мить там щось задрижало, як дрижить нерв, поки цілком умре. Потім і це минуло: "Хай собі робить, що хоче! Що мені до неї?"

І старий знову поклав голову на подушку. Пітьма лагідніше окутувала наболілі скроні, цілющий синій холодок уже просочувався в кров. І швидко неглибокий сон огорнув знесилену свідомість.

Прокинувшись уранці, дружина побачила його вже в пальті й капелюсі.

– Куди це ти? – запитала вона сонно.

Старий не обернувся: він байдуже впихав у валізку нічну сорочку.

– Ти ж знаєш, я їду. Беру тільки найпотрібніше, решту можете вислати.

Дружина злякано підвелася. Що це? Вона ще ніколи не чула, щоб він так говорив: слова виривалися крізь зціплені зуби різко й холодно. Вона зіскочила з постелі.

– Ти й справді хочеш їхати?… Стривай… ми поїдемо теж… Я вже сказала Ерні…

Та він тільки крутнув головою.

– Ні… ні… Лишайтесь… не треба. – І, не озираючись, рушив до дверей. Щоб натиснути на клямку, йому довелося поставити валізу на підлогу. І тієї короткої миті старий згадав: отак він тисячі разів відставляв свою валізу із зразками перед чужими дверима, перше ніж

вийти, зігнувшись у низькому поклоні й покірно пропонуючи свої послуги надалі. Але тут він не мав уже ніяких справ, тому обійшовся без поклону. Не сказавши ні слова, не озирнувшись, він підняв валізу й зачинив двері між собою й своїм минулим життям.

Мати й дочка не зрозуміли, що сталося. Але цей раптовий, рішучий від'їзд стурбував обох. Вони зараз же послали навздогін йому, в рідне місто на півдні Німеччини, листи з докладними поясненнями з приводу прикрого непорозуміння. Майже ніжні листи; вони розпитували, як йому їхалося, як здоров'я, навіть ладні були негайно кинути Гардоне й вернутися додому. Він не відповідав. Вони писали знов, телеграфували: відповіді не було. Тільки з контори прийшла сума, згадана в одному листі – поштовий переказ із печаткою фірми, без листа, без вітання.

Таке незрозуміле, гнітюче становище спонукало їх вернутися швидше. Хоч вони й дали телеграму, їх ніхто не чекав на вокзалі, дома теж нічого не було приготоване: старий, сказали слуги, неуважно кинув телеграму на стіл і пішов собі, не лишивши ніяких доручень. І вже аж як вони сиділи за вечерею, нарешті стукнули вхідні двері; обидві схопилися й побігли йому назустріч: він глянув на них здивовано – видно, забув про телеграму, – але якогось особливого почуття не виявив, байдуже сприйняв доччин поцілунок, зайшов із ними до їдальні й так само байдуже вислухав їхню розповідь. Однак ні про що не розпитував, мовчки смоктав сигару, на запитання відповідав скупо, або й зовсім пускав їх повз вуха; він наче спав з розплющеними очима. Потім важко підвівся й пішов до своєї кімнати.

Так було і в подальші дні. Даремно занепокоєна дружина пробувала поговорити з ним: що дужче вона на нього напосідалася, то впертіше він ухилявся від розмови. Щось у ньому замкнулося, стало неприступне, відгородилося від дружини й дочки. Він іще обідав з ними за одним столом, виходив до гостей, але сидів мовчки, заглиблений у свої думки. Він був до всього байдужий, і коли гостям серед розмови траплялося глянути йому в очі, їм ставало моторошно, бо його мертвий погляд тупо дивився повз них.

Навіть цілком чужі скоро почали звертати увагу на його дивну поведінку. Знайомі, зустрічаючи його на вулиці, крадькома штовхали одне одного ліктями: він, один із найбагатших людей у місті, скрадався, мов жебрак, уздовж мурів, у зім'ятому, перекривленому капелюсі, в піджаці, притрушеному попелом із сигар, кумедно хитаючись за кожним кроком і майже завжди щось мурмочучи собі під ніс. Коли з ним віталися, він злякано підводив очі, а коли хтось озивався, він дивився на нього порожнім поглядом і забував подати руку. Спочатку багато хто думав, що старий оглух і треба до нього звернутись голосніше. Але він був не глухий, тільки не міг так швидко отямитися зі свого внутрішнього сну, а серед розмови знову впадав у дивне забуття. Тоді очі його раптово гасли, він уривав розмову на півслові і йшов, спотикаючись, далі, не помічаючи навіть, як він цим дивував людей. Видно було, що він насилу відривається від сонних марень, що він заглиблений у самого себе й що люди для нього вже не існують. Він ні про кого не питав, у власній господі не помічав німого розпачу дружини, доччиної розгубленості, не читав газет, не дослухався до розмов; жодне слово, жодне запитання не могло ані на мить проникнути крізь похмуру завісу байдужості, в яку була загорнена вся його істота. Навіть його найближчий світ став йому чужий: торговельні справи. Інколи він ще тупо сидів у конторі, підписував листи. Та коли секретар заходив до кабінету, він заставав старого все в тій самій позі: він сидів біля столу, втупившись порожніми очима в непрочитані папери. Нарешті старий сам помітив, що він там зайвий, і зовсім перестав приходити.

Та найчудніше для цілого міста було ось що: старий, що ніколи не належав до побожних членів громади, зробився раптом дуже релігійний. Раніше він ніколи вчасно не приходив ані на обід, ані на умовлену зустріч, а тепер, до всього байдужий, не забував прийти у визначену годину до синагоги: там він стояв у чорній єдвабній ярмулці, накинувши на плечі білий талес, завжди на тому самому місці, де стояв колись його батько, і, похитуючи головою, протягло проказував молитви. Тут, у майже порожньому храмі, де слова довкола нього гули дивно й похмуро, він був цілком на самоті з собою; на душу сходив мир, стишував неспокій, розвіював пітьму в його грудях; коли ж читали

поминальну молитву і він бачив, як родичі, діти й приятелі померлого ревно й скорботно виконують обряд, раз у раз припадають у поклонах, благаючи милосердя Божого небіжчикові, на очі йому набігала сльоза: він був останній і знав це. Ніхто за нього не помолиться. І він побожно мурмотів молитву й думав про себе як про небіжчика.

Одного разу, пізно ввечері, коли він вертався додому з такої своєї мандрівки, його захопив дощ. Старий, як завжди, забув узяти парасольку; візники пропонували свої послуги за невеличку плату, під'їзди і скляні дашки над дверима крамниць давали захисток від раптової зливи, але дивак спокійнісінько йшов далі, спотикаючись і заточуючись. У пом'ятому капелюсі зібралася вода, що протікала на голову, з рукавів цілі струмки лилися йому на ноги, та він ні на що не зважав і тюпав далі, чи не єдиний перехожий на спорожнілій вулиці. І так, змоклий до рубця, схожий більше на волоцюгу, ніж на власника чепурної вілли, він прийшов додому саме тієї миті, як біля брами зупинився автомобіль із засвіченими фарами, обхлюпавши його рідким болотом. Дверцята відчинилися, з освітленого автомобіля квапливо вийшла його дружина, а за нею якийсь значний гість, що послужливо тримав над нею парасольку, і ще один пан; перед самими дверима вони зіткнулися. Дружина впізнала його і вжахнулася: він був мокрий і зім'ятий, як витягнутий з води клунок; мимохіть вона відвернула очі. Старий миттю зрозумів: вона соромилася його перед своїми гостями. І, не гніваючись, не ображаючись, щоб урятувати її від неприємної потреби знайомити його, ступив, мов чужий, ще кілька кроків і покірно зайшов до будинку через чорний вхід.

Від того дня старий користувався у власному домі тільки чорним входом: тут він був певний, що нікого не зустріне. Тут він не заважав нікому і йому ніхто не заважав. Перестав він також з'являтися до столу – стара служниця приносила йому їсти до кімнати; коли часом дружина або дочка пробували добутися до нього, він швидко випроваджував їх, трохи збентежено, а проте твердо. Нарешті вони дали йому спокій, відвикли питати про нього, і він теж ні про що не питав. Часто до нього долинали крізь стіни сміх і музика, з інших, чужих тепер йому кімнат, до

пізньої ночі він чув, як до будинку приїздили автомобілі й знов від'їздили. Та йому було так байдуже до всього того, що він навіть не виглядав у вікно: що йому до них! Тільки собака приходив ще часом нагору й лягав перед ліжком забутого всіма господаря.

Він вже не відчував болю в омертвілому серці, але чорний кріт усередині й далі вгризався в закривавлене тремтяче тіло. Напади з кожним тижнем частішали, аж нарешті змучений старий здався на лікареве наполягання й дозволив себе як слід оглянути. Професор хмурився. Обережно підготовляючи хворого, він сказав, що операція неминуча. Але старий не злякався, тільки сумно всміхнувся: слава Богу, тепер уже скоро кінець! Кінець помиранню, наближалася спасенна смерть. Він заборонив лікареві повідомляти родину, велів призначити день і приготувався. Востаннє пішов до контори (де вже ніхто його не чекав і всі дивилися на нього, мов на чужого), сів ще раз у старе, оббите чорною шкірою крісло, на якому він за тридцять років, за ціле своє життя просидів тисячі й тисячі годин, наказав подати йому чекову книжку й заповнив один аркушик: чек він відніс старшині громади – той аж злякався, коли побачив таку велику суму. Ті гроші він заповідав на добродійну мету й на догляд за його могилою. Щоб уникнути всяких подяк, він поквапно вийшов, дорогою згубивши капелюха, але вже навіть не захотів нахилятися по нього. І так, простоволосий, з каламутними очима на хворобливо жовтому, поморщеному обличчі, подибав (люди вражено дивились йому вслід) на цвинтар, до могили своїх батьків. Там теж на нього здивовано позирали цікаві: він довго розмовляв із замшілими каменями, як розмовляють із людьми. Чи він повідомляв їх про свій близький прихід, чи просив у них благословення? Ніхто не чув слів – тільки вуста німо ворушилися і чимраз нижче схилялася в молитві обважніла голова. При виході його обступили жебраки; він квапливо повитрушував з кишень усі монети і папірці, і коли вже роздав усе, пришкутильгала ще старезна висохла баба і простягла руку. Він збентежено перешукав скрізь, та вже нічого не знайшов. Тільки на пальці ще давило щось чуже й важке: золота обручка. В ньому ворухнувся якийсь спогад – він швидко зняв обручку й віддав спантеличеній старчисі.

І так, убогий, вичерпаний до дна й самотній, старий ліг під ніж на операційний стіл.

Коли старий опам'ятався після наркозу, лікарі, зважаючи на його небезпечний стан, покликали до кімнати дружину й дочку, яких тим часом повідомили про операцію. Синюваті повіки через силу піднялися. "Де я?" – питав погляд, спрямований на білі стіни чужої кімнати.

Тоді, щоб зробити йому приємність, дочка нахилилася над його блідим, запалим обличчям. І нараз у погаслих зіницях щось стрепенулося. В них спалахнула іскорка світла: це ж вона, його дитина, безмежно люба дитина, гарна й ніжна, його Ерна! Гірко стиснені вуста повільно, дуже повільно ворухнулися – усміх, ледь помітний, давно забутий усміх торкнувся кутиків рота. І, зворушена тією радістю, що так тяжко пробивалася в ньому, вона схилилася нижче, щоб поцілувати бліду, безкровну батькову щоку.

Та раптом – чи то нудотний запах парфумів щось йому нагадав, чи примерклий мозок сам вихопив з пітьми забуту мить – обличчя хворого, що тільки-но сяяло щастям, жахливо змінилося: безбарвні вуста гнівно зціпилися, рука під ковдрою смикнулася, наче хотіла випручатися й відштовхнути щось гидке; все покалічене тіло затремтіло з хвилювання.

– Геть... геть... – пробелькотіли невиразно, та все ж зрозуміло помертвілі вуста. І така страшна відраза проступила в посудомлених рисах хворого, який наче хотів від чогось утекти й не міг, що лікар стривожено відсторонив жінок.

– Він марить, – шепнув він, – краще залиште його самого.

Тільки-но вони вийшли, на обличчі в старого знову з'явився стомлений, сонний вираз. Він іще дихав – груди хрипіли, здіймаючись щоразу вище, щоб набрати в себе повітря, яким дихає все живе. Та

швидко вони втомилися добувати ту гірку поживу. І коли лікар приклав вухо до серця старого, воно вже перестало боліти.